

УДК 371.035

Ольга Кочерга

ПРОБЛЕМА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛЯ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ Я. А. КОМЕНСЬКОГО

У сучасних умовах реформування усіх сфер життя людини, в тому числі й освітньої, актуалізується проблема осмислення педагогічної спадщини як з погляду історичної ретроспективи, так і в контексті сучасних інноваційних настанов. Цілком закономірним є інтерес до прогресивних здобутків зарубіжної та вітчизняної історико-педагогічної думки.

У плеяді видатних педагогів минулого одне із чільних місць належить великому чеському педагогу, вченому зі світовим ім'ям Яну Амосу Коменському, творча спадщина якого понад три століття приваблює увагу дослідників.

Особливе місце в педагогічній спадщині педагога-класика займає вчення про роль учителя у вихованні особистості.

У своєму дослідженні ми виходимо з того, що процес виховання є складним, діалектичним: обставини, члени суспільства впливають на формування конкретної людини, вона своєю діяльністю зміцнює навколишнє середовище, впливає певним чином на його суб'єкти, а ті, у свою чергу, уже на вищому рівні зворотно впливають на особистість. Помітну роль у цьому процесі відіграють конкретні люди, які займаються вихованням професійно. Від їх підготовки, постійного фахового удосконалення залежить як доля кожної особистості, її майбутнє, так і майбутнє всього суспільства.

Безумовно, що нові підходи до освіти та виховання може реалізовувати лише компетентний вчитель, якому притаманні безліч професійно-особистісних якостей, серед яких важливе місце посідає відповідальне ставлення до своїх суспільних обов'язків.

Соціальна значущість особистості вчителя, його професійні якості, його ставлення до питань виховання та навчання підростаючих поколінь, до свідомого виконання свого обов'язку із прадавніх часів хвилювали філософів, педагогів, психологів. Ця проблема привертала до себе увагу як у світовій (А. Дістервег, Я. А. Коменський, Дж. Локк, Й. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо), так і у вітчизняній (П. Блонський, С. Васильченко, Б. Грінченко, А. Макаренко, С. Русова, В. Сухомлинський, К. Ушинський, С. Шацький, та ін.) педагогічній теорії та практиці.

Мета статті: проаналізувати концептуальні засади дослідження проблеми особистості вчителя та його відповідальності як важливої професійної якості у педагогічній спадщині Я. А. Коменського через призму вимог сучасного динамічного суспільства.

Будучи засновником педагогіки Нового часу, великий чеський мислитель-гуманіст Ян Амос Коменський важливого значення приділяв посаді вчителя, який своєю творчою і сумлінною працею повинен володіти універсальним мистецтвом «учити всіх і всьому».

Я. А. Коменський зазначав, що успіх школи і навчання залежить від учителя, від його знань і вміння організувати процес їх засвоєння учнями. Учитель – це скульптор, який виховує з різних за своїми властивостями і здібностями учнів, людей, здатних вірно служити батьківщині. У недоліках роботи школи винен, насамперед, учитель: «Кожен учитель повинен особливо бачити мету і завдання свого класу, щоб добре знати, чого він повинен досягти, все скеровувати відповідно до цього; він доб'ється похвали, якщо всіх своїх учнів доведе до цієї мети, заслужить ганьби, якщо допустить, що хто-небудь не досягне її» [3, с. 603].

Слід зазначити, що Я. А. Коменський не розглядав проблеми відповідальності вчителя в якомусь окремому творі, але яку б працю педагога ми не аналізували, у кожній з них автор торкається цієї проблеми.

Уже в першому творі, яким розпочинається його самостійна літературно-філософська творчість, – «Лабіринт світу і рай серця» – Я. А. Коменський приділяє важливу увагу моральній відповідальності. Автора турбує пошук такої професії у світі, яка б цілком захоплювала його серце, а чиста совість знайшла б задоволення від обраного шляху. Саме такою професією, говорить класик, і є професія педагога, «вище якої нічого не може бути під сонцем» [2].

Вказуючи на важливість професії вчителя у житті суспільства, педагог-гуманіст у своїх творах порівнює її з іншими професіями та людськими видами діяльності. Так, порівнюючи вчителя із садівником, який, «доглядаючи за всіма рослинами під небом, які доручено йому виростити в садку його, щоб вони протягом усього часу свого росту були доглянуті, оживлювались і зміцнювались поливанням і удобрюванням...», Я. А. Коменський підкреслює особливу місію педагога-наставника, адже саме від нього, від умілого застосування ним методів та прийомів залежать успіхи його вихованців [3, с. 542–543]. Досить влучним є виділення педагогом-класиком спільних ознак у діяльності вчителя та архітектора: «усюди рубає він ліс знань, звозить його в одне місце, доставляє, куди слід, розмірює, вирівнює і обрізує його так, щоб, приладивши і підігнавши його з усіх боків, забудувати потім усі куточки людського ества» [3, с. 542].

Я. А. Коменський підкреслював, що педагог повинен бути тонким знавцем дитячої психології, що дозволяє йому вміло залучати всіх учнів до навчальної роботи. Він писав про майстерність вчителя, порівнюючи його з музикантом: «Музикант не б'є кулаком або палицею по струнах, не вдаряє інструментом об стіну, коли струни ліри, цитри або арфи дають дисонанси, а терпеливо настроює їх, прикладаючи все своє мистецтво доти, поки не приведе струни до гармонії. Так само повинні ми

приспосовуватись до властивостей розуму, приводячи уми до гармонії і любові до наук, коли ми не хочемо з лінивих зробити упертих, а із в'ялих – зовсім дурнів» [3].

Я. А. Коменський зазначав, що вчитель повинен мати глибокі і ґрунтовні знання, бути взірцем доброчесності, любити свою справу, а до учнів – ставитися по-батьківському. На думку видатного педагога, саме від учителя, його освіти, знань та вмінь залежать усі успіхи в роботі школи, у навчанні та вихованні учнів. У процесі своєї роботи вчитель має виховувати в учнях поміркованість, мужність, справедливість. Якщо робота школи є незадовільною, то провина в цьому лежить на тих вчителях, які не зуміли привернути до себе учнів такими рисами, як доброзичливість, уважність. «Ти не можеш діяти як учитель, якщо ти не ставитимешся як батько» [3].

Велика заслуга Я. А. Коменського полягає в тому, що він пов'язував педагогічну професію із соціальними явищами. Наголошуючи на тому, що діяльність педагога зумовлюється вимогами, які суспільство ставить до школи, педагог-класик вимагав, щоб, з одного боку, населення ставилося з повагою до вчителя, а з іншого – сам учитель розумів, яку важливу благородну державну функцію він виконує, і був сповнений почуттям власної гідності. Проте, вказував Я. А. Коменський, не кожен педагог знаходиться на рівні відповідальності, необхідної для навчання і виховання. Багато з тих, хто повчає, вміє артистично й гарно говорити з кафедри про добро, справедливість, гідність, здаються учням ангелами небесними, а за межами аудиторії, у буденному житті є невтриманими, грубіянами, заздрісними, слово у них розходиться з ділом [1, с. 124]. Такі педагоги притримуються лише зовнішнього, всюди «шукають закону і на папері написаних правил, як чинити», тоді як совість повинна підказувати, що нам належить робити для вихованця те, чого і собі бажаємо. Зовнішня відповідальність педагога, діяльність не за власною совістю і призводить до того, що немає у світі порядку і панує ненависть, злість, крадіжка, вбивство. Педагог-класик вважає, що справжній вчитель підкоряється лише власному сумлінню совісті: чого вона не дозволяє, того він і не робить, не зважаючи на будь-які обставини [1, с. 178]. Лише на такій основі формується належна єдність у стосунках між педагогом і дітьми, між самими педагогами, вони виступають одностайними. Із єдності думки виникає єдність почуття відповідальності. Такий стан речей, на думку Я. А. Коменського, є цілком природним. Він усуває надзвичайно негативне явище у педагогічному колективі, коли помилка або невдача одного педагога викликає радість, глузування іншого. Навпаки, всі переживають невдачі колеги і радіють успіху кожного. Утворюється справжня педагогічна спільність – основа колективної відповідальності перспективного спрямування. Любов до справи, до дітей, загальна мета повертають педагогів у один і той же бік, ніби намагнічена стрілка: у

щасті – до радості, у нещасті – до суму [1, с. 179].

Про велику суспільну роль учителя свідчать слова: «Наступне століття буде саме таким, якими будуть виховані для нього майбутні громадяни». Ця вихідна позиція, викладена в праці «Об изгнании из школы косности», визначає все його ставлення до наставника дітей: «Що таке неосвічений вчитель, пасивний керівник інших, як не тінь без тіла, хмара без дощу, джерело без води, лампа без світла, отже, пусте місце. Хай буде йому соромно! Ти ж, якщо ти дозволив поставити себе на те чи інше місце, відповідно з цим і дій. Ти отримуєш солдатську платню – то ж будь солдатом. Ти зображаєш із себе вчителя – то ж учи або зніми з себе цю машкару» [2, с. 125]. Саме ці мудрі думки педагога розкривають зміст поняття «відповідальний вчитель», «відповідальність педагога».

Хороший учитель, на думку чеського педагога, – це вчитель неодмінно відповідальний. Він за спонуканням серця не може уникати тяжкої педагогічної праці, а сам її шукає: виконує свій професійний обов'язок не заради форми, а задля користі учнів, загальної справи освіти, держави і всього людства.

Роль учителя Я. А. Коменський підносить до рівня високих патріотичних завдань визволення своєї батьківщини і сприяння розквіту чеського народу. «Чи може бути для вас, – звертається Я. А. Коменський до вчителів, – що-небудь приємніше, ніж те, щоб бачити найрясніші плоди вашої праці? Хай запаляться ваші серця, невідступно спонукаючи вас, а через вас і інших, турбуватися про це доти, доки вогнем цього світла не загориться і не буде щасливо осяяна вся наша батьківщина» [2].

У своєму творі «Закони добре організованої школи» Я. А. Коменський виклав головні вимоги до педагога як відповідальної особистості. На його думку, вчителями повинні бути люди набожні, чесні, діяльні та працьовиті не лише ззовні, але насправді повинні бути живими взірцями чеснот, які мають прищеплювати іншим [2]. Він ставить перед учителем триєдине завдання: щоб педагог умів, міг і хотів навчати, тобто 1) щоб сам знав, чому він повинен вчити; 2) щоб міг інших навчати тому, що сам знає (тобто був дидактом і вмів бути терпеливим); 3) щоб він тому, що знає і може також хотів навчати інших, щоб мріяв підняти інших до світла. Вчитель повинен бути відданим справі навчання й виховання дітей, любити свою професію, не бути заробітчанином, а прагнення покинути цю професію в погоні за грошима веде до того, що він не може бути «живим зразком» для учнів.

У одному зі своїх творів Я. А. Коменський писав: «Людська природа вільна і любить добру волю. Буркотливі вчителі, владні і такі, що використовують побої, є ворогами людської природи, вони ніби створені для того, щоб заглушувати і знищувати здібності, а не возвеличувати і облагороджувати. Сюди ж відносяться нудні і безплідні догматики, що навчають одними сухими настановами, не розважаючи учнів заради

залучення їх до справи; вони з них роблять або буркотливих зануд або людей інертних, подібних до них самих» [2].

Я. А. Коменський розкрив не лише вимоги, але й умови та форми вияву відповідальності педагога. Так, духовними умовами вияву є внутрішня свобода педагога, усвідомлення того, що він стоїть на почесному місці, що йому належить найкраща посада, вище від якої немає під сонцем [2, с. 154]. До матеріальних умов Я. А. Коменський відносив справедливе і достатнє матеріальне та соціальне забезпечення педагога, при якому б він не був змушений залишити свою посаду і тим самим свідомо уникнути відповідальності за навчання і виховання підростаючого покоління.

Формами вияву відповідальності вчителя, на думку Я. А. Коменського, є: свідоме служіння народу і всьому людству, самопізнання суцього з метою активної життєдіяльності, висока честь і гідність у стосунках із людьми, дисциплінованість, власний приклад благої, моральної поведінки. «Вчителі повинні потурбуватися про те, щоб бути для учнів у їжі та одязі взірцем простоти, у діяльності – прикладом бадьорості і працьовитості, у поведінці – скромності та доброзвичайності, у бесіді – мистецтва красномовності та мовчазності, словом, бути взірцем розсудливості в особистому та громадському житті», – писав Я. А. Коменський [2, с. 155]. Важливого значення приділяв освіті вчителя, його систематичному професійному удосконаленню, адже, на думку вченого, успішне виховання й навчання визначається в першу чергу всебічністю освіти вчителя, його широкою ерудицією і високим авторитетом. Вчителі – це люди, які добре знають свою справу і вміють використовувати всі свої знання на практиці.

Я. А. Коменський вказував, що педагог несе особисту відповідальність за виховання в учнів мужності, розвиток природних обдарувань, творчого мислення, утвердження ідеалів добра, любові, гуманізму, благочестя, дотримання суворої дисципліни і навчання працьовитості, навчання рідної мови і прищеплення загальнолюдської культури. Він підкреслював, що педагоги несуть повну відповідальність за те, щоб у вищих навчальних закладах не було місця лжестудентам, які своїми лінощами і розбещеністю негативно впливають на інших. Він писав: «Треба постійно стежити за тим, щоб академії виховували лише працелюбних, чесних і здібних людей. Вони не повинні терпіти лжестудентів, котрі, подаючи іншим недобрий приклад бездіяльності й розкоші, розтринькують батьківське майно і гублять свої роки. Таким чином, де не буде ніякої болячки, не буде і ніякої зарази, – всі будуть спрямовувати свою увагу на те, чим слід займатися» [1, с. 461].

Я. А. Коменський закликав учителів розвивати пізнавальні здібності учнів, особливо турбуватися про вироблення в учнів прагнення до самостійної активної роботи по набуттю знань і застосуванню їх у житті.

«У своїх учнів я завжди розвивав самостійність у спостереженні, в мові, в практиці і в застосуванні як єдину основу для досягнення міцного знання», – писав він у роботі «Вихід із схоластичних лабіринтів» [2].

Великого значення надавав педагог-гуманіст естетичному вигляду й поведінці вчителя, який повинен володіти не тільки почуттям прекрасного, але й бути прикладом у створенні всього прекрасного в житті. У зв'язку з цим він вказував на необхідність залучення вихованців до читання художньої літератури, занять музикою і співами, навчання колективному декламуванню.

Сучасний етап реформування освіти, всіх ланок суспільного життя ставить нові вимоги до вирішення проблем професійного становлення особистості вчителя, в тому числі і до формування відповідальності педагога, від якого великою мірою залежить майбутнє суспільства. Проведене теоретичне дослідження дозволяє констатувати, що ця проблема була актуальною в усі часи, вона не обійшла увагою і мудре серце та палкий розум Я. А. Коменського.

Я. А. Коменський належить до видатних людей минулого, імена яких із вдячністю і глибокою пошаною зберігає в пам'яті все прогресивне людство. Він – мислитель і засновник нової прогресивної педагогічної системи – є славою і гордістю не тільки чеського народу, але й великої сім'ї слов'янських народів і всього людства. У своїх наукових працях Великий дидакт розкрив роль педагога у житті суспільства, в долі конкретної особистості. Ніхто до Я. А. Коменського не підносив так високо професії вчителя. Педагог-класик здійснив аналіз найсуттєвіших обов'язків учителя, які полягають у високому покликанні служити батьківщині і рідному народові, розкрив шляхи формування відповідальності педагога. Зрозуміло, що його науково-педагогічні ідеї залишаються актуальними та разом з тим основоположними у системі професійної підготовки сучасного педагога.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения : в 2 т. / Я. А. Коменский ; под ред. А. Пискунова и др. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 1. – 656 с.
2. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения : в 2 т. / Я. А. Коменский ; под ред. А. Пискунова и др. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 2. – 576 с.
3. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения / Я. А. Коменский. – М. : Учпедгиз, 1955. – 782 с.
4. Коменський Я. А. Велика дидактика : вибрані педагогічні твори / Я. А. Коменський. – К. : Радянська школа, 1940. – Т. 1. – 754 с.
5. Слово про вчителя / упорядник: Т. Губко. – К. : Радянська школа, 1985. – 254 с.